

**ПСИХОЛОГО-ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ
МОРФОЛОГІЇ**

*// Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 64. – Херсон: ХДУ, 2013.
– С. 124-129*

Стаття присвячена актуальним питанням розвитку мовлення учнів, основу якого становлять психологічні закономірності мовленнєвої діяльності, спрямовані на розкриття внутрішніх ресурсів особистості учня, виявлення вже закладених у ньому потенційних можливостей, забезпечення пріоритетного розвитку дитини.

Ключові слова: *психологічні особливості, комунікативні вміння, особистість учня, мовленнєва діяльність, мовленнєва компетенція, мова, мовлення, психічний розвиток підлітків.*

Однією з найважливіших і актуальних проблем сучасної методики викладання української мови в загальноосвітній школі є проблема формування комунікативної компетентності школярів, зокрема мовної і мовленнєвої.

Мовлення – це своєрідна форма пізнання людиною предметів, явищ дійсності та засіб спілкування людей між собою. Розвиток мовлення в дитини – це процес оволодіння рідною мовою, умінням користуватися нею як засобом пізнання навколишнього світу, засвоєння досвіду, набутого людством.

Мова формує людську духовність, відчуття краси слова й образу. Рідне слово є знаряддям для кожної людини. В.Сухомлинський писав: “Тільки той може осягнути своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки й пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім’ям своєї родини...”

Проблеми розвитку мовлення почали висвітлюватися в педагогічній літературі ще в 20–30 роках двадцятого століття. Необхідність удосконалення мовлення школярів усвідомлюється в методиці давно, проте ця проблема ще не знайшла своєї комплексної теоретико-практичної реалізації. Протягом останніх десятиліть формування мовленнєвої компетентності учнів розглянуто в таких аспектах: основні закономірності розвитку мовлення (І. Зимня, Т. Ладиженська, О. Леонт'єв, М. Львов, М. Пентиліук, М. Стельмахович, Л. Федоренко та ін.); розробка мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, Є. Голобородько, І. Гудзик, С. Караман, В. Мельничайко, Г. Михайловська, Л. Скуратівський, О. Хорошковська, Г. Шелехова та ін.); збагачення словника учнів (Н. Голуб, Т. Коршун, Л. Кутенко, Т. Левченко, В. Мельничайко та ін.). Однак практика вивчення рідної мови в сучасній школі свідчить, що розвиток мовлення учнів не посідає належного місця в системі педагогічної роботи й часто перетворюється в нецікаве і часто незрозуміле для дитини заучування невідомих мовних категорій.

Сьогодні дедалі ширше в діяльності учителів-словесників утверджується ідея практичної спрямованості курсу української мови. А це вимагає активної мовленнєвої діяльності школярів у навчальному процесі, оскільки виховання соціально активної, духовно багатой особистості неможливо здійснювати без опанування нею рідною мовою й мовленням в усіх її функціях, без урахування психологічних особливостей розвитку мовлення дитини. Тому **темою** нашої статті ми обрали психолого-педагогічні засади розвитку мовленнєво-комунікативних умінь учнів у навчанні граматики рідної мови, а **завданням**: віднайти шляхи, йдучи якими, учень мав би змогу створювати власні висловлювання, спрямовані на підвищення пізнавальної активності, формування комунікативної компетентності.

Для удосконалення комунікативних умінь і навичок школярів на уроках рідної мови необхідно враховувати психологічні закономірності мовленнєвої діяльності, оскільки формування освіченої, творчої особистості, становлення

її фізичного та морального здоров'я, забезпечення пріоритетного розвитку людини – це основні завдання, що стоять перед загальноосвітньою школою. У зв'язку з цим основна мета вчителів-словесників полягає у сприянні мовленнєвому розвитку школярів, які б уміли змістовно, зв'язно й стилістично грамотно висловлювати свої думки. Ця мета реалізується у процесі формування особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами в різних формах, сферах і жанрах мовлення, тобто в забезпеченні належного рівня мовленнєвої компетенції учнів, що є однією з найважливіших умов їхньої соціалізації [8].

Навчання як потужний освітньо-культурний чинник має бути спрямоване на розкриття внутрішніх ресурсів особистості учня, виявлення вже закладених у ньому потенційних можливостей. Від того, як організоване навчання в школі, як учителі вчать школяра мислити, залежить творчий чи нетворчий шлях його в подальшому житті, бо, як зауважує Н.Маслова: „Не знання як такі, а творче ставлення до них формують культуру учня” [6, с.242].

Ефективність навчання в сучасній школі залежить від уміння вчителя правильно обрати метод чи прийом навчання в конкретних умовах для кожного уроку, застосовувати оптимальні педагогічні технології, які б проектували важливі якості особистості учня: когнітивні (пізнавальні) – вміти відчувати навколишній світ, ставити запитання, обґрунтовувати своє розуміння питання, вступати в змістовний діалог чи дискусію, робити висновки; креативні (творчі) – виявляти гнучкість розуму, фантазію, натхнення, мати свої погляди, виявляти ініціативу, нестандартність, неординарність; організаційно діяльнісні – уміння ставити мету й забезпечувати її досягнення, програмування дій, самоаналіз і самооцінку; комунікативні – здатність взаємодіяти з іншими суб'єктами і з навколишнім світом, ураховуючи всі види мовленнєвої діяльності [12, с.51].

Питанням теорії мовленнєвої діяльності присвятили свої праці психологи Л.Виготський, О.Гойхман, М.Жинкін, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн, О.Шахнарович та інші. Вони звертали увагу на те, що мовленнєва діяльність – складний психічний процес, який визначається колом характеристик: 1) структурною організацією; 2) предметним змістом; 3) психологічними механізмами (сприймання, розуміння, пам'ять); 4) єдністю внутрішньої і зовнішньої сторони; 5) єдністю змісту і форм її реалізації [4].

Така динамічна система становить операційний механізм діяльності, визначає швидкість, автоматизм її здійснення, сприяє розвитку усіх видів діяльності й мовленнєвої зокрема.

Під час вивчення морфології на комунікативній основі, мовленнєву діяльність, з погляду психології, слід розглядати не як глобальну неоднорідну, а як діяльність індивіда; а мову й мовлення – як структурні елементи цієї діяльності. У формуванні мовленнєвої компетенції учнів мова як засіб і мовлення як спосіб формування й формулювання думки поряд з самою мовленнєвою діяльністю в цілому виступають як самостійні об'єкти навчання. Учні навчаються не певної мовленнєвої діяльності як мовному явищу, а формують власну мовленнєву діяльність українською мовою. Для цього їм необхідно оволодіти засобами й способами реалізації кожного з її видів, загальними і частковими її механізмами ще у початковій школі, а вдосконалювати під час навчання в основній та старшій школі.

К.Ушинський зазначав, що розвиток мовлення учнів має велике значення для всього процесу навчання, засвоєння ними знань, умінь і навичок з усіх навчальних дисциплін. Стан дитини, яка намагається передати зміст вивченого, не володіючи мовленням, К.Ушинський назвав болісним станом боротьби з „незвичкою до рідного слова”. Учений стверджував, що дитина „не може замінити жодного слова іншим, не може вільно скласти два слова, і мова її наче в путях тих рядків, які вона заучила, їй залишається тільки визубрити слово в слово, але і тут язик її плутається і помиляється на кожному важкому звуці” [11, с.291].

Таким чином, однією з психологічних особливостей засвоєння рідної мови є те, що діти, які йдуть до школи, практично володіють нею. Вчителю необхідно зробити це володіння свідомим і на кожному етапі навчання удосконалювати мовленнєві уміння й навички учнів. М.Рожественський звертав увагу на те, що: „...розвивати мовлення учнів – це значить працювати над вимовою, значенням морфем, слів та фразеологізмів, над морфологічною формою слів, словосполученнями, реченнями, зв'язним мовленням” [9, с.31].

Розвинене мовлення передбачає володіння достатньо великим словниковим запасом, уміння використовувати весь арсенал фонологічних, словотвірних, морфологічних і синтаксичних засобів мови згідно з нормами літературного мовлення, а також вміння користуватися цими засобами в різних ситуаціях з урахуванням завдань спілкування для передачі інформації, бути зрозумілим співрозмовником і впливати на нього. Тому, досліджуючи психологічні передумови розвитку мовлення учнів, не можна оминати питання взаємозв'язку мовлення і мови, яку, як правило, розглядають лінгвісти. Уперше взаємозв'язок і взаємодію обох явищ проаналізував Ф. де Соссюр. Учений стверджував, що мова і мовлення тісно пов'язані між собою і взаємно передбачають одне одного: мова необхідна, щоб мовлення було зрозумілим і виконувало свою дію; мовлення в свою чергу необхідне для того, щоб усталилася мова; історично мовлення передує мові [2].

З погляду психологів (Л.Виготський, М.Жинкін та ін.) мовлення розглядається як активна діяльність людини, що спрямована на комунікацію, тобто передачу, прийом й обробку інформації під час спілкування. Причому під час такої діяльності співрозмовник отримує як інформацію про певний предмет спілкування, так і відомості про мову, якою створюється повідомлення. Отже, мова потрапляє в мозок природним шляхом через мовлення.

Для того, щоб дитина засвоїла мову, її правила і норми, необхідно розвивати мовлення: учні повинні оволодіти нормами літературної мови, мовними засобами, засвоїти семантику, особливості їх структури й

функціонування. З цього впливає, що мову необхідно вивчати у системі, основною ланкою якої є розвиток мовлення.

Великого значення психологи надають мотиваційній сфері мовленнєвої діяльності, бо її основу складають мотиви. Усвідомлений мотив діяльності допомагає учням активніше і швидше оволодівати знаннями, набувати інтелектуальних і мовленнєвих умінь та навичок. Щоб допомогти учням усвідомити роль та важливість нормативного мовлення, вчителю, на нашу думку, слід створювати мотиви, нерозривно пов'язані з життям та досвідом учнів, показати шляхи реалізації мовленнєвої діяльності.

О.Леонтьєв відзначає, що „мовлення – це не замкнений акт діяльності, а лише сукупність мовленнєвих дій. Мовленнєва дія передбачає постановку мети (хоча і підпорядкована загальній меті діяльності), планування і здійснення плану (внутрішньої програми), зіставлення мети і результату” [4, с.29].

Тому у навчанні будь-якому мовленнєвому висловлюванню необхідно спиратися на модель створення мовленнєвих висловлювань, які включають такі етапи: а) етап мотивації висловлювання; б) етап задуму; в) етап здійснення задуму; г) зіставлення задуму з його реалізацією.

Психологія вивчає особливості мовлення як процесу спілкування людей один з одним за допомогою мови, як процес обміну думками й досягнення взаєморозуміння. Завданням психології є вивчення психологічної природи і закономірностей процесу мовлення. Таким чином, психологія предметом свого вивчення має мовлення як мову в дії.

Особливого значення набувають думки психологів про взаємозв'язок мовлення і мислення. Цей зв'язок виявляється у сприйнятті дітьми предметів і явищ навколишнього світу. Описуючи те, що вони бачать і чують, добираючи найбільш точні вирази для позначення того, що сприймають, формуючи висновки своїх спостережень, учні не тільки затримуються на окремих частинах або якостях предметів, але й свідомо ставляться до того, що необхідно описати, що є об'єктом власних

спостережень.

Мовлення, як стверджують психологи, зазвичай виражає не окремі, непов'язані одна з одною думки, а сам хід або процес мислення, який характеризується внутрішнім логічним зв'язком. Мислення людини завжди спрямоване на вирішення теоретичних і практичних завдань, подолання труднощів, осмислення нового і невідомого. Тому, розвиваючи мовлення учнів, необхідно формувати в них необхідність точного вибору слів, вираження самого ходу їх думок, і тільки таке мовлення може справити враження на тих, хто слухає або читає.

Психологами (Л.Виготський, І.Синиця, М.Жинкін та ін.) визначені якісні зміни психічного розвитку дітей-підлітків: вибіркоче, цілеспрямоване сприйняття, збільшення об'єму пам'яті завдяки осмисленню матеріалу; розвиток абстрактного мислення; умінь висловлювати свої думки тощо. У школярів удосконалюється робота аналізаторів, підвищується чутливість, простежується потяг до самостійності. Разом з тим розвивається логічне мислення, пам'ять, уміння порівнювати, аналізувати, узагальнювати, що дуже важливо для засвоєння морфологічних категорій.

На цьому етапі розвитку, зауважує О.Маркова, „в першу чергу удосконалюється узагальнююча функція. Учень опановує систему мовних значень, засвоює їх не тільки зі свого практичного досвіду і безпосереднього спілкування з дорослими, але й на основі закріпленого в навчальних предметах суспільно-історичного досвіду. У курсі шкільного навчання дитина проходить шлях від засвоєння значень до самостійної обробки їх” [7, с.18].

Н.Жинкін наголошує, що завдання навчання мови полягає в тому, щоб „навчитись користуватись мовою найкращим чином” [2, с.8]. Для цього необхідно створити умови, в яких виникла потреба у комунікації, внаслідок чого суб'єкту необхідно вирішувати мовленнєві завдання, що вимагають самостійного мислення. Тільки так забезпечується свідомість і самокритичність у підготовці й побудові висловлювання. О.Маркова вважає,

що опанування мови здійснюється успішніше, якщо „тісно пов'язати засвоєння граматики мови із завданнями спілкування” [7, с.33].

Відповідно до теорії поетапного формування розумових дій П.Гальперіна мовленнєвий матеріал засвоюється певними частинами, які відповідають етапам оволодіння ним [1]. Ми виділили 3 взаємопов'язаних етапи засвоєння морфології – ознайомлення, осмислення, вживання.

Перший етап (ознайомлення) пов'язаний із створенням загальної уяви про частини мови (узагальнене значення, морфологічні властивості, синтаксична роль).

Другий етап – осмислення, на якому проходить подальше закріплення й осмислення сутності частин мови: синонімічне багатство, вживання слів у прямому й переносному значенні тощо.

Третій етап (вживання) передбачає з'ясування ролі частин мови у процесі спілкування й особливостей їх реалізації у мовленні; використання знань учнів з граматики не тільки для розуміння й нормативного оформлення частин мови, але й для розвитку вмінь доцільно їх використовувати. Виокремлення цих етапів умовне (на практиці вони переплітаються між собою, взаємодоповнюють один одного на новому рівні).

М.Львов стверджує, що всебічне вивчення мови, розуміння її одиниць і системи можливе тільки на основі глибокого проникнення у семантику мовних одиниць і засвоєння особливостей їх функціонування в мовленні [5]. Тому доцільним є також функційно-стилістичний підхід до вивчення мови. Співвідношення частин мови – досить суттєвий показник мовлення учнів. За результатами досліджень діти засвоюють спочатку іменники і дієслова, а потім їх мова поступово збагачується прислівниками, займенниками і прикметниками.

Особливого значення для нашого дослідження мають праці І.Синиці [10], в яких детально досліджується мовлення підлітків. Учений підкреслює, що уривчастість усного мовлення учнів пояснюється відсутністю наступної думки, невмінням покращити її формулювання, емоційною напругою,

пов'язаними із труднощами ситуації спілкування, поведінкою співрозмовника тощо. Темп мовлення підлітків, як правило, нерівномірно прискорений; пропускаються необхідні синтаксичні та несинтаксичні паузи (психологічні та фізіологічні). Усному мовленню властива нерозчленованість: речення напливають одне на одне, створюючи нерозчленоване, несформоване ціле. Основна структурна одиниця синтаксису усного мовлення підлітків – просте поширене речення з кількома паузами, додатками. Монологічне мовлення менш сформоване ніж діалогічне [10].

За І.Синицею, письмове мовлення учнів-підлітків характеризується бідністю словника і нерівномірністю використання уже набутого лексичного запасу, недостатнім контролем у виборі слів, нерівномірністю використання займенників. Основні труднощі пов'язані з побудовою фраз, які часто настільки стереотипні, що навіть починаються одними й тими ж словами.

Розвиток в учня вищих форм теоретичного мовного мислення вимагає формування у нього нового ставлення до мови. Дитина повинна навчитися усвідомлювати власне мовлення як спосіб формування і точного вираження своїх думок. Тільки за такої умови мислення школяра може стати дійсно свідомо спрямованою і регулюючою діяльністю. Перейти від не зовсім свідомого використання мови як способу узагальнення до свідомого оформлення своїх думок, яке спирається на знання правил, законів побудови мовлення, дитині допомагає граматики. Вона спроможна ретельно відбирати лексичні та граматичні засоби мови для точного вираження думок.

К.Ушинський провідну роль рідної мови вбачав у тому, що мова – унікальний учитель, вихователь дітей. Учений зазначав, що мова – не тільки вчить, але вчить легко. Засвоюючи рідну мову, дитина не лише засвоює слова, їх сполучення і видозміни, а й безліч понять, поглядів на предмети, безліч думок, відчуттів, художніх образів, логіку і філософію мови. [11].

К.Ушинський постійно звертав увагу на те, що рідне слово – основа будь-якого розумового розвитку і скарбниця знань. З нього розпочинається

будь-яке розуміння, через нього проходить і до нього повертається. Тому розвиток мовлення учнів – одне з важливих завдань школи, що нерозривно пов'язане з основною метою – вчити, розвивати та виховувати майбутнє покоління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальперин П.Я. Проблемы формирования знаний, учений у школьников и новые методы обучения / П.Я.Гальперин, А.В.Запорожец, Д.Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1963. – № 5. – С.66 – 70.
2. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи / Н.И. Жинкин // В защиту живого слова. – М. : Просвещение, 1968. – 104 с.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 287 с.
4. Леонтьев А.А. Речевая деятельность / А.А. Леонтьев // Хрестоматия по психологии. – М., 1977. – 367 с.
5. Львов Р.М. Словарь-справочник по методике русского языка / Р.М. Львов. – М. : Знание, 1988. – 293 с.
6. Маслова Н. Ноосферное образование: Научные основы. Концепция. Методология, технология / Н. Маслова. – М., 2002. – 338 с.
7. Маркова А.К. Психология усвоения языка как средства общения / А.К.Маркова. – М. : Знание, 1974. – 239 с.
8. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна мова. 5 – 12 класи. / Г.Шелехова, В.Тихоша, А.Корольчук, В.Новосьолова, Я.Остаф / За ред. Л.Скуратівського. – К. : Перун, 2005. – 29 с.
9. Свойство правописания как основа методики его преподавания / М.С. Рождественский. – М., 1960. – 133 с.
10. Психологія усного мовлення учнів 4 – 8 класів / І.Є.Синиця. – К., 1974. – 283 с.
11. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения / К.Д. Ушинский. – М., 1969. – 558 с.
12. Хуторский А. Современная дидактика / А. Хуторский. – Санкт-

Окуневич Т.Г.

**ПСИХОЛОГО-ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ
РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ
МОРФОЛОГИИ**

Статья посвящена актуальным вопросам развития речи учащихся, в основе которой лежат психологические закономерности речевой деятельности, направленные на раскрытие внутренних ресурсов личности ученика, выявление уже заложенных в нем потенциальных возможностей, обеспечение приоритетного развития ребенка.

Ключевые слова: *психологические особенности, коммуникативные умения, личность ученика, речевая деятельность, речевая компетенция, язык, речь, психическое развитие подростков.*

Okunevich T.G.

**PSYCHOLOGICAL DIDACTIC GROUNDS OF FORMATION OF
SPEECH COMPETENCE OF PUPILS AT THE LESSONS OF
MORPHOLOGY**

The article is dedicated to actual issues of pupils' speech in the basis of which are psychological regularities of speech activity aimed at discovering inner resources of personality of a pupil and his existing potential possibilities, supplying development of a child as priority.

Key words: *psychological peculiarities, communicative skills, personality of a pupil, speech activity, speech competence, language, speech, psychic development of teenagers.*